

МОНАСТИРИ ОЗРЕН, ВОЗУЋИЦА И УДРИМ – СВЈЕДОЦИ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА

Апстракт: Манастири Светиої Николе на Озрену, Светије Тројице у Возући и Светиої Панїтелејмона у Госїовићу вијековима су били духовни, културни и просвјетни центри око којих се окуљао српски народ ових крајева. У бројним периодима страдања током вијекова окупације, постојање ових светиња било је кључни фактор опстанка српског народа и очувања његовог националног и вјерског идентитета у долинама ријека Сирече, Босне, Криваје и Госиовића. Прошлост ових манастира умножени је заједничка, а најважнији њен дио јесте чврсто народно предање о Немањинима као задужбинарима и владарима ових крајева. Мисао о „земљи Немањина“ била је кључни семенити национални свијест на основу којих су ови српски крајеви одољевали свему што је угрожавало њихов идентитет. У раду смо, користећи релевантну историографску и етнолошку литературу, највише деветнаестовјековне периодике и видео-материјале, анализирали прошлост ових манастира и заједничке елементе њиховог постојања, са посебним освртом на њему њиховог значаја за учвршћивање и очување српског националног идентитета.

Кључне ријечи: Озрен, Возућица, Удрим, манастир, Немањини.

Српска средњовјековна држава у Босни је током XIII вијека проживљавала период учесталих нестабилности. Иако је средином овог вијека династија Котроманић ступила на историјску сцену, пуну снагу је добила тек у вријеме владавине Стефана II Котроманића, од 1322. године. Један од најважнијих сегмената историје средњовјековне Босне у периоду прије јачања Котроманића јесте владавина краља Драгутина Немањина подручјима сјеверне Босне, у историјским изворима познатим као „Усора и Соли“, у другој половини XIII и почетком XIV вијека, односно од 1284. до његове смрти 1316. године. Ова историјска чињеница била је основа за широко распрострањено народно предање о краљу Драгутину као задужбинару неколико манастира у овим

крајевима, који су због тога још називани и „земљом Немањића”. Такав случај је са манастирима Светог Николе на Озрену, Свете Тројице у Возући и Светог Пантелејмона у Гостовићу¹.

Основана је претпоставка да је Драгутин убрзо након што је добио ове крајеве, суочивши се са јаким утицајем Угарске, и са тежњом да учврсти своју власт, кренуо у ширење и јачање православља у овим областима што је процес који је поред вјерске имао и политичку конотацију. Један дио истраживача оцјењује да је са таквом његовом политиком отпочела и велика задужбинарска дјелатност. Повод за овакве претпоставке дао је и архиепископ Данило II, који је, славећи дјела већ упокојеног краља, забиљежио: „Овај благочастиви предржа земљу отачаства свога, доби многе крајеве угарске земље, а такође и од босанске земље. Многе од јеретика босанске земље обрати у хришћанску веру и крсти их...”² У преписци између краља Драгутина и папе Николе потврђена је и активност католичких прелата на овом простору, за које стоји да су људи „обдарени књижевним знањем” те да су послати „познавајући језик те области”.³ Они су Драгутину представљали сараднике у борби против јереси, што га је учинило политички блиским католичанству. Ипак, битније за анализу Драгутинове дјелатности јесте помињање „босанског” епископа Василија, чији је потпис гласио: „Ја Василије, по милости Божијој епископ босански, вазал и служитељ краља Стефана (Драгутина)”⁴ Епископ Василије се помиње као свједок у уговору о вјеридби између Владислава II Немањића и Констанце Морозини у Венецији 1293. Непостојање других потврда његовог постојања чини ово питање комплекснијим и остаје отворена могућност да је у поменутом документу дошло до одређене грешке. Такође је могуће да је заправо ријеч о мачванском епископу,

¹ Манастир Светог Пантелејмона налази се у долини ријеке Гостовић, испод косе зване Удрим, тако да су у литератури у употреби оба ова топонима за именовање манастира. Поред ова три манастира, народно предање краља Драгутина као задужбинара везује и за манастире Папраћу, Ловницу, Тавну, Липље и Ступље. (Млађан Цуњак и Данило Радојчић, *Манасијир Озрен и нека кључна њиховања из историје босанске цркве* (Озрен: Манастир Озрен: Српска краљевска академија научника и академика, 2016), 31)

² Данило II, *Животни краљева и архиепископских српских* (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 34.

³ Владимир Ћоровић, *Историја Босне. Књ. I* (Београд: Српска краљевска академија, 1940), 211.

⁴ Марија Јанковић, *Епископство и митрополије српске цркве у средњем веку* (Београд: Народна књига: Историјски институт, 1985), 53–54.

који је вјероватно био довољно близак краљу да би био изабран за такву дужност. Ипак, кључно је то да карактеристично источњачко име и чињеница да се босански католички бискуп у то вријеме звао Тома потврђују да се ради о православном архијереју.⁵ Ови показатељи евидентног јачања православне црквене организације коју дио истраживача већ тада види као претечу Зворничке епископије, наводе на закључак да је у земљи која је имала не само православног владара него и епископа несумњиво било и православних цркава и манастира.

Прошлост манастира Озрен, Возућица и Удрим умногоме је заједничка. Иако их народно предање недвосмислено веже за Немањиће, историјски извори њихово постојање прате од друге половине XVI и почетка XVII вијека. Први писани помен Озрена сачуван је на натпису изнад врата самог манастира, гдје је забиљежено да је поп Јаков 1587. патосао цркву.⁶ Имајући у виду да је патосање један од завршних радова у градњи објекта, јасно је да је црква била саграђена раније. Већ двије године касније, Озрен се први пут помиње и као манастир са игуманом Јоакимом на челу.⁷ Као година најранијег помена манастира Возућица углавном се узима 1617, када је калуђер Петар преписао књигу „Лествицу” из манастира Папраћа.⁸ Међутим, 13 година раније, у попису Босанског санџака, у махали Возућа помиње се „баштина Теофана, игумана”.⁹ Овај запис је несумњив доказ постојања манастира, тако да се 1604. поуздано може рачунати као вријеме најраније писане потврде живота ове светиње. Првобитно, манастир је био посвећен Светом Николи, док је од обнове у XIX вијеку посвећен Светој Тројици. Извјесно је да је црква старија од го-

⁵ Александра Фостиков и Невен Исаиловић, „Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини, Венеција, 24. август 1293. године”, *Мешовића ираћа*, бр. XXXIX (2018): 33–34.

⁶ Љубомир Стојановић, прир., *Сѣтари срѣски записи и најѣписи I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902), 237.

⁷ Исто, 239; Извјесно је да се поменути поп Јаков замонашио и добио име Јоаким, те да је посриједи иста личност. На овај закључак наводи и обичај да мирски свештеници при монашењу добијају име са истим почетним словом као и код свјетовног имена. (Миленко С. Филиповић и Ђоко Мазалић. „Манастир Озрен”. *Сѣоменик САН*, бр. 101 (1951): 94)

⁸ Љубомир Стојановић, прир., *Сѣтари срѣски записи и најѣписи I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902), 289.

⁹ Амина Купусовић, прир., *Опшрни попис Босанског санџака из 1604. године. Sv. III* (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, 2000), 306.

дине првог помињања, тако да се, имајући у виду све сличности са другим манастирима из овог дијела Босне, за вријеме градње манастира Возућница поуздано може узети друга половина XVI вијека. Манастир Удрим се знатно рјеђе помиње у историјским изворима. На основу сачуваних остатака, а због сличности манастирске основе са другим црквама из сјевероисточне Босне, поуздано се може рећи да је данас видљива манастирска основа такође саграђена у оквиру велике градитељске дјелатности током друге половине XVI вијека. Иако је као мјесто најранијег помена манастира Удрим често навођен „Беочински поменик” из XVII вијека¹⁰, већ у попису Босанског санџака 1604. потврђено је његово постојање. У оквиру нахије Маглај забиљежен је „земин цркве Гостовићи: уживају га редовници те цркве са још десет винограда и чаира...”¹¹ Интересантно је поменути да овај попис биљежи укупно 17 православних светилишта, а међу њима је могуће идентификовати тек неколико њих (Детлак, Возућа, Гостовић, Озрен) док су остали објекти вјероватно били подигнути од дрвета те самим тим мањег значаја и краћег трајања.¹²

Бројне архитектонске карактеристике потврђују да су све ове манастире градили мајстори из исте школе, док специфични оријентални елементи, ријетки писани извори и историјске чињенице о успону Српске цркве за вријеме патријарха Макарија указују на то да је управо друга половина XVI вијека вријеме градње или обнове ових богомоља.¹³ Посебна веза је уочљива у архитектури манастира Озрен и Папраћа, гдје се долази до закључка да је озренски простор изведен из нешто сложенијег рјешења у Папраћи, а које у сваком случају прати старије српске средњовјековне узор.¹⁴

¹⁰ Иларион Руварац, „Нешто о Босни дабарској и Дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни”. *Годишњица Николе Чујића*, бр. 2 (1878): 258; Томислав Јовановић, прир., *Поменик манастира Раче* (Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина, 2005), 12а.

¹¹ Amina Kupusović, прир., *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Sv. III* (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, 2000), 329.

¹² Јелена Мргич, *Северна Босна 13–16. век* (Београд: Историјски институт, 2008), 196.

¹³ Здравко Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1971), 120.

¹⁴ Марица Шупут, *Споменици српској црквеној грађитељства, XVI–XVII век* (Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности: Републички завод за заштиту споменика културе; Нови Сад: Матица српска; Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 1991), 181.

Бројни су се истраживачи од друге половине XIX вијека бавили питањем времена настанка ових манастира. Међутим, јединствен одговор на то питање не постоји ни данас. У већини студија овог типа фокус је био на манастиру Озрен, док се мањи број њих бави Возућницом и Удримом. Један од првих који се бавио овом темом јесте француски истраживач сакралне архитектуре Габријел Мије (Gabriel Millet), који је истражујући о манастиру Озрен дошао до јединственог закључка да Озрен спада у ред манастира који су настали као резултат ширења моравске школе након пада Деспотовине Србије, заједно са Острогом, Добриловином, Пивом и Житомислићем.¹⁵ Иако ово мишљење није раширено у научним круговима, неоспорно је да је управо моравска школа била узор при градњи свих манастира у Босни током XVI вијека.¹⁶ Послије њега, историчари, етнографи и црквени великодостојници углавном су образлагали аргументе који потврђују релевантност народног предања о Немањићима као задужбинарима манастира Озрен. Један од главних аргумената за ове тврдње јесте пропис „каннунаме” Босанског санџака из 1516,¹⁷ према коме је забрањена градња православних цркава у Босанском санџаку на мјестима гдје раније нису постојале, и у којем у вези са тим стоји: „Подигнуте су цркве у неким мјестима у којима оне нису постојале од старог невјерничког времена. Нека се такве новоподигнуте цркве даду порушити; а они невјерници и попови који, боравећи у њима, уходе стање и дојављују у невјерничке земље нека се казне строго и нека се казне тешким тјелесним казнама.”¹⁸ Слични прописи поновљени су још неколико пута у XVI вијеку.

Ови факти се узимају као један од главних аргумената за претпоставку да поменути манастири, који су несумњиво дјела шеснаестовјековних мајстора, ипак нису и првобитне грађевине на својим локацијама. Још један од аргумената који иду у прилог тези да је манастир Озрен саграђен на мјесту старије светиње јесте чињеница да се објекат који је саграђен у другој половини XVI вијека готово од почетка спомиње као манастир. Овакав грађевински подухват зах-

¹⁵ М. Цуњак и Д. Радојчић, *Манастир Озрен...*, 27–28.

¹⁶ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство...*, 131.

¹⁷ Посриједи је први пропис који се односио на Босански санџак у цјелини.

¹⁸ Hazim Šabanović, „Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516 godine”, u *Kanuni i Kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, urednici: Branislav Đurđev, Nedim Filipović i Hamid Hadžibegić (Sarajevo: Veselin Masleša, 1957), 31.

тијевао је веће ангажовање не само неколико парохија него и цијеле околине, за коју се у том случају може претпоставити да је у одређеном мјесту из неког разлога налазила заједничку светињу. На овакве закључке наводи и чињеница да више насеља са називом Прњавор, што је назив за насеља која су дио манастирског посједа, постоји у широј околини манастира Озрен. Ти називи мјеста забиљежени су и прије првог помена манастира Озрен, па се оправдано може претпоставити да је некада раније у близини морао постојати манастир.¹⁹ Такође, из саме чињенице да, несумњиво способан и учен, свештеник Јаков на плочи записује да је извршио патосање, што је један од мање значајних радова, а не градњу или обнову цркве, извлачи се закључак да он није градитељ манастира Озрен.²⁰ Због облика основе манастира Озрен који се значајно поклапа са основама старе рашке архитектуре, неколико аутора овај храм смјешта у ужи круг објеката за које се претпоставља да су старијег датума, односно да су шеснаестовјековне грађевине настале на основама старијих.²¹

Када су посриједи манастири Возућица и Удрим, иако их народно предање, па и „Шематизам Дабро-босанске архиђацезе” за 1883, повезују са „неким владоцем српским”, односно Немањићима, већ први аутори који су писали о прошлости ових богомоља изражавају сумњу у релевантност народног предања. Поред непостојања било каквих записа, једна чињеница посебно је утицала на то. Јужна граница земље којом је владао краљ Драгутин није прецизно утврђена, али се претпоставља да долине Криваје и Гостовића никада и нису биле дио његове државе јер је познато да су оближњи Олово и Жепче били у саставу босанске државе.²² Тако већ у XIX вијеку самоуки истражи-

¹⁹ Душан Кашић, *Манасџир свейої Николе Озрен* (Тузла: Епархијски управни одбор, 1982), 20–21.

²⁰ Zdravko Kajmaković, „Око проблема датације православних манастира у сјевероисточној Босни”, *Наше старине*, br. 13 (1972): 152.

²¹ Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке ђаџиријаршије 1557. године* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1990), 143; Историчар др Борис Нилевић на више мјеста наводи манастир Озрен као примјер из историје архитектуре за поређење са другим објектима. У раду о старој православној цркви у Сарајеву он пише: „Старохришћанску централну диспозицију с византијским крстом имају старе православне богомоље чија давнина није утврђена. Таква је црква на Озрену са карактеристикама романске архитектуре, у којој се на четири средња ступа диже на пандантивима осмокутни тамбут с кубетом.” (Boris Nilević, „О postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu”, *Historijska traganja*, br. 5 (2010): 85).

²² М. Филиповић, *Манасџир Возућа...*, 8.

вач Возуће Василије Стакић за предање о Немањићима као задужбеницима Возућнице каже да се „немере узети за вјероватно”. Он сматра да је везу између Возуће и Немањића креирао народни пјевач Филип Вишњић, те да је, као што је познато, Вук Караџић пјесму записао и раширио.²³ Међутим, иако је извјесно да Возућница и Удрим нису дјела ниједног Немањића, неки аутори сматрају да је могуће да су шеснаестовјековне грађевине ипак подигнуте на остацима старијих. Тако историчар др Ранко Пејић оцјењује да је извјесно да су ови манастири који се налазе недалеко од старог пута подигнути управо од стране чувара тог пута.

На такав закључак наводи и народна легенда о војводи Клисур Јовану, који је вјероватно историјска личност и био је дербенџија (чувар друма) у овом крају.²⁴ Узимајући у обзир положај и архитектонске карактеристике манастира, те постојање и улогу хришћанских спахија у XVI и XVII вијеку, оваква претпоставка чини се врло вјероватном. Етнолог Миленко Филиповић је 1924. године од мјештана сазнао да је на рушевинама манастира Удрим била сачувана табла на којој је, према тумачењу локалног свештеника, као вријеме настанка манастира наведен XII или XIII вијек. Иако је постојање такве табле чест случај, способност оновременог читача да правилно тумачи текст и објективност народа који је деценијама препричавао то тумачење врло су упитни.²⁵ Једна коса изнад манастира Удрим назива се Каурско гумно. У овим крајевима, поменути Каури се приписују средњовјековне старине каквих има у околини манастира, па би према неким тумачењима и сам манастир био једна од њих.²⁶

Ђоко Мазалић је један од истраживача који је у једном кратком извјештају крајем тридесетих година XX вијека објаснио разлоге зашто сматра да Озрен, Папраћа, Ловница и Тавна нису старији од друге половине XVI вијека, чиме се супротставио већини аутора који су писали прије њега. Он предање о Немањићима као ктиторима ма-

²³ Василије Стакић, „О манастиру Возућој”, *Дабро-босански источник*, бр. 21 и 22 (1889): 337.

²⁴ Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући: животи и стварања* (Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998), 24–25; Легенда каже да је Јован позвао копаче на рад на дан посвећен Светом Прокопију, те је кажњен великом поплавом. Покајавши се, од грађе остале од порушених зграда, саградио је манастир. (*Енциклопедија Републике Српске*. 2 В–Г, s. v. „Гостовић (Удрим)”)

²⁵ Миленко С. Филиповић, *Манастир Удрим или Гостовић у Босни* (Скопље: Јужна Србија, 1940), 12.

²⁶ Исто, 10.

настира види као дио романтике која са једне стране одржава анимозитет према Османлијама, а са друге слави средњовјековну историју. Аргументи које образлаже односе се на четири поменута манастира, а свакако важе и за манастире Возућницу и Удрим, који овдје нису анализирани. Мазалић најприје наглашава малу вјероватност да су сва четири манастира постојала а да ниједан у писаним изворима није забиљежен прије XVI вијека. У архитектонском смислу наглашава карактеристике које несумњиво потврђују да су данашње грађевине дјела шеснаестовјековних градитеља. Наводи такође непостојање старих гробаља, карактеристичних зиданих иконостаса и старијих живописа. Разлику од немањихких задужбина види и у коришћеном материјалу, декорацији и опремљености објекта. Напосљетку говори о особеностима краља Драгутина као владара и задужбинара, које према његовом мишљењу не иду у прилог народном предању.²⁷ Његови аргументи најприје потврђују да данашње грађевине нису старије од XVI вијека, док теорија да су на истим мјестима постојале старије цркве није оповргнута.

Ново свјетло на расправе о настанку манастира у сјевероисточној Босни бацили су резултати новијих археолошких истраживања у Горњим Кијевцима код Градишке, гдје је у рушевинама православне цркве из XII вијека пронађен ћирилични натпис са именом „попа Ломничанина“ из 1301. године. Овај православни свештеник се оправдано доводи у везу са манастиром Ловница (Ломница), а такође је интересантно то што се забиљежена година хронолошки уклапа у период владања краља Драгутина, па тако оснажује претпоставку о његовом задужбинарству у овим крајевима.²⁸ Одређени археолошки трагови у манастирима Тавна и Папраћа такође наводе на закључак да теза о старијим светилиштима на мјестима шеснаестовјековних грађевина не треба бити искључена, али подаци које нам пружају досадашња археолошка истраживања нису довољни за доношење чвршћих закључака о прошлости ових манастира.²⁹

²⁷ Ђоко Мазалић, „Кратак извјештај о испитивању старина цркава манастира Озрен, Тамне, Папраће и Ломнице“, *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 50 (1938): 95–96.

²⁸ Тања Мишлицки, „Кијевци – насеље код Градишке са археолошким налазиштем Манастириштем“, *Демографија – међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања*. Књ. 7 (2010): 191.

²⁹ Љиљана Шево, „Задужбине краља Драгутина западно од Дрине – историја и легенда“, *Рачански зборник*, бр. 3 (1998): 42–45.

У годинама након првог помена манастира Озрен, записи о преписивању књига свједоче о развијеној културној дјелатности, док историјски извори почетком XVII вијека биљеже наставак обнове и уређивања манастира што је један од показатеља стабилног материјалног стања братства и околине у том периоду.³⁰ У раније поменутом попису Босанског санџака из 1604, у нахији Озрен биљежи се „посјед игумана, калуђера цркве свети Никола”.³¹ На фрескопису рађеном 1608. и 1609. године сачувано је неколико записа који су значајни за тумачење овог периода прошлости манастира и околине. Један од натписа говори о бројном братству са чак девет јеромонаха, уз које треба рачунати и ђаконе, старце, те монахе без свештеничког чина. Посебно је упечатљива „ктиторска” композиција игумана Јоакима који у руци не држи макету цркве, што је обично случај када је посриједи фреска градитеља цркве, него само свитак чији текст није сачуван. Ово наводи на закључак да су патосање, покривање и фрескопис у овом периоду значили обнову старије грађевине, а не градњу нове.³² У прилог овој претпоставци иду и резултати конзерваторских радова на фрескопису манастира. Анализом из 1999. године, на основу разлика у структури и боји фреско-малтера у дијелу наоса и горњим зонама зидова дошло се до претпоставке да је у фрескопису у наосу старији од рада попа Страхиње.³³ Новији конзерваторски радови су рађени 2012, и тада је потврђено да се испод фрескописа из 1605–1609. крије још један старији слој.³⁴ Овим је оспорена теза да се као вријеме градње манастира може узети период непосредно прије године првог помена.

Поред поменутих радова, о економској снази свједоче и велики манастирски виногради и сточно „благо”. Већина записа из XVII

³⁰ Д. Кашић, *Манастир светиої...*, 20–26; Послије патосања, манастир је фрескописан, а затим и препокривен. Ангажовање једног од најпознатијих оновремених фрескописаца, Страхиње из Будимља, током 1605. и 1606. године, додатно свједочи о добром економском стању у манастиру. (Исто, 23)

³¹ Adem Handžić, *prir., Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Sv. II/2* (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, 2000), 465.

³² Д. Кашић, *Манастир светиої...*, 24–25.

³³ Љиљана Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године* (Бања Лука: Град: Глас српски, 2002), 102.

³⁴ Младен Кременовић, „Духовни светионик на падинама Озрена”, *Политика*, 24. 4. 2022, https://www.politika.rs/scc/clanak/505720/Duhovni-svetionik-na-padinama-Ozrena?fbclid=IwAR1ehEaFo5N14VxA9rK4KFePhL4b_siPUuhx_jGsDrRKEbTvB8StO_AIM

вијека којима би се реконструисао манастирски живот, nestала је у каснијим страдањима. Највећи број помињања манастира везан је за широко распрострањену преписивачку дјелатност. Услед недостатка извора, информације о страдању братства крајем XVII вијека врло су оскудне. Извјесно је да су манастири Озрен, Возућница и Удрим страдали након повлачења аустријске војске из Босне у току аустро-турског рата 1683–1699. Озренска манастирска црква није порушена и до данас је сачувана, осим крова који се с временом урушио, тако да је унутар зидина чак почело да расте дрвеће. Међутим, цјелокупно братство од око двадесет калуђера је посјечено. Народно предање говори о сјечи калуђера на потоку изнад цркве који је, наводно, од тада добио име Крвавац.³⁵ Овај страдални период описан је у једној рукописној књизи која је била сачувана у манастиру Ступље: „... и у та времена многи манастири опустеше и сагореше од проклетих и безбожних агаренских чеда. (...) И у то време ратовао је безбожни цар турски Мехмед са западним цесаром Леополдом бечким. И би таква невоља, беда и нужда какве никада није било, нити има кад описан такав рат, и опустеше ове земље... (...) ... многи манастири су до краја опустели, а многа света телеса су са својих места пресељена, док су друга сагорела, а свети и свештени сасуди и одежде су поганским и нечистим рукама разграбљени.”³⁶

Од првог помена манастира Возућница па до обнове у XIX вијеку, сачувано је тек неколико записа о постојању манастира. Први такав запис јесте „Поменик манастира Рача” („Беочински поменик”), гдје су записана имена возућких калуђера. У „Крушевском поменику” се спомиње један јеромонах из Возуће, док један добро обавијештени аустријски ухода у периоду између 1716. и 1718. биљежи постојање планина и манастира Гостовић, Возућа и Озрен („Gostoviz, Voszutja und Osren”).³⁷ Бројне ћелије и зграде су показатељи да је манастир Возућница имао велико братство. Села која су манастиру давала доходак, топоними као што су Виноградишта, Виноградине и Калуђерица, по-

³⁵ Д. Кашић, *Манастир својој...*, 25–27.

³⁶ Л. Богдановић, „Нешто о Липљу и Ступљу – српско-православним манастирима у Босни”, *Босанско-херцеговачки исторички*, бр. 12 (1898): 374; Владимир Красић, „Опис манастира Ораховице (Прилог к историји српске цркве)”, *Летопис Мајице српске*, бр. 3 (1885), 76.

³⁷ Слободан Лазендић, *Српске православне цркве и манастири на подручју оштинне Завидовићи* (Бања Лука: Графопацир, 2018), 62.

казатељи су економске снаге манастира током XVII вијека.³⁸ Један од занимљивијих записа јесте поклон Црквене општине Сарајево „попу Милићу у Возући” 1691. године, на основу кога се може закључити да манастирско братство већ тада није постојало, али да је Возућица тада још функционисала као мирска црква.³⁹ Послије тога, помена манастира нема све до обнове средином XIX вијека.⁴⁰

Још једно народно предање које говори о страдању манастира Возућица и Озрен повезано је са поменутиим војводом Клисур Јованом⁴¹, у коме је као кривац за страдање манастира означена једна Херцеговка, што је јасан показатељ анимозитета који је постојао између старосједилаца и новонасељеног становништва. Како је старосједилачко становништво повремено нестајало у ратовима и епидемијама, насељеници из Црне Горе и Херцеговине у XVIII вијеку постали су апсолутна већина у овим крајевима, па су и сукоби по тој основи убрзо потпуно нестали.⁴² Извјесно је да је возућка црква опустјела крајем XVII вијека, а да је сам објект страдао неколико деценија касније, опет као посљедица ратних дешавања.⁴³

Записи о постојању и животу манастира Удрим до његовог страдања врло су ријетки. Осим поменутог „Беочинског поменика” и извјештаја аустријског уходе, све реконструкције овог периода прошлости Удрима своде се на логичке претпоставке чија су основа остаци манастира, догађаји који су се дешавали у околини, дешавања у Озрену и Возућици, народно предање, топоними и слично. Тако се

³⁸ М. Филиповић, *Манастир Возућа...*, 15.

³⁹ М. Филиповић, *Манастир Возућа...*, 14.

⁴⁰ Исто, 11–12.

⁴¹ Иста личност је поменута као могући ктитор манастира Удрим. Оваква ситуација, гдје се истој личности приписују дјела која су се одиграла у различито вријеме, честа је појава у народним причама.

⁴² Према легенди, Јован Клисур војвода је у повратку из Стамбола са собом повео једну Херцеговку са којом је желио оженити свог братића. Иако су возућки калуђери предвидјели да би тај догађај могао донијети велико зло за цркву, десило се онако како је Јован одлучио. Херцеговка је касније родила два близанца, ватрена и чувена хајдука, „Жеравицу” и „Пламеницу”, који су током свог хајдуковања од Турака украли чоху, коју су поклонили озренским монасима. Монаси су након неког времена чоху однијели у Маглај, гдје су је Турци препознали, и због тога су монаси затворени. Лажна вијест да су озренски монаси посјечени, а да и возућке чека иста судбина, нагнала је Возућане у бјекство, па је и Возућица опустјела, а са њом убрзо и Удрим. (Василије Стакић, „О манастиру Возућој”, *Дабро-босански источник*, бр. 21 и 22 (1889): 337–338)

⁴³ М. Филиповић, *Манастир Возућа...*, 14.

на основу добро очуваног патоса и прага у рушевинама цркве може претпоставити да црква није била функционална неки дужи период.⁴⁴ Непостојање малтера, што значи да црква никада и није фрескописана, што је риједак случај у овим крајевима, указује на то да је црква пала прије него што се успјело организовати малтерисање и фрескописање.⁴⁵ Топоними као што су Виноградине, Калуђерске шуме, Куће и Прњавор у близини манастира ипак свједоче о снази овог центра у свом зениту.⁴⁶ Сјећања о богослужбеној пракси у овим крајевима наводе на закључак да је Удрим био у некој врсти зависности од манастира Возућице, па је врло вјероватно да је са њеном пропашћу страдао и он. У прилог овој претпоставци иде и предање да су возући калуђери првобитно побјегли у Удрим, одакле су Турци натјерали у бијег и једне и друге, те су порушили манастир да се монаси не би имали гдје вратити.⁴⁷ Археолошка истраживања у околини рушевина манастира Удрим 2020. резултирала су открићем манастирског конака који је саграђен највјероватније у XVI вијеку и различитих предмета које су калуђери свакодневно користили. Тако је и материјалним доказима потврђено постојање и развијеност овог манастирског братства.⁴⁸

Вријеме деветнаестовјековне обнове за ова три манастира значило је и крај паралелног развоја. Манастир Озрен је у потпуности „оживио” и постепено је обнављан живот братства и улога богомоље за околину, Возућица је обновљена, али као парохијска црква, без братства, док је Удрим остао у рушевинама. Током „времена трпљења и ишчекивања” до обнове, мирски свештеници⁴⁹ из околине су повремено служили у оштећеној озренској цркви. Усљед нових аустро-турских ратова (1716–1718. и 1737–1739) и пет епидемија куге у XVIII вијеку, старо становништво се није успјело опоравити. Де-

⁴⁴ М. Филиповић, *Манастир Удрим...*, 18.

⁴⁵ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство...*, 135.

⁴⁶ Миленко Тукановић и Новак Демонић Озренски, *Озрен, Возућа и Гостивац: заједнички албум у ријечи и слици* (Београд: Свет књиге, 1998), 94–95.

⁴⁷ М. Филиповић, *Манастир Удрим...*, 18.

⁴⁸ „Veliko arheološko otkriće kod Zavidovića”, видео-запис, објављено 21. 8. 2020, https://www.youtube.com/watch?v=gSC_n64UN68.

⁴⁹ Један од њих, Игњат Мичијевић, одведен је од Турака у Травник, тамо разапет и умро тек шестог дана. Након њега, свештеник Ристо Ковачевић ишао је да се жали Омер-паши Латасу због тешких прилика на Озрену, што му локални бегови нису опростили. Позван је у Маглај, одакле се није вратио, нити је ико сазнао шта му се десило. Забиљежено је још неколико сличних случајева. (Д. Кашић, *Манастир свейої...*, 30–33)

мографску слику су поправљали досељеници из Херцеговине и Црне Горе. И у овом периоду без братства забиљежени су случајеви прилога манастиру, чиме је одржавање цркве колико-толико омогућено. Прва обнова⁵⁰ манастира Озрен десила се 1775, када „обновише требињски калуђери, именом Јо(а)нићије и (Ј)осиф, манастир Озрен, храм светог Николаје”.⁵¹ Манастир је брзо оживио и кренула је обнова околине. Овај подухват се може сматрати изузетним, поготово ако се има у виду да је Озрен једини манастир у сјеверној Босни у ком је обновљен монашки живот током овог стољећа.⁵² Међутим, овај развој је прекинут репресалијама над свештенством и монаштвом након подизања Првог српског устанка 1804, тако да је манастир Озрен опет остао пуст. Услиједио је нови период пропадања манастира за вријеме ког су материјално стање народа и забране власти онемогућавали радове на цркви.⁵³ И за вријеме овог тешког периода бројни су натписи на богослужбеним књигама који свједоче о каквом-таквом животу манастира и околине, па тако на једном „Требнику”, који је настао у Москви 1796, стоји да га је „посло цар Александар у Озрен намастир да се у њу гледа, из ње изгледа, попови и ђаци је прегледају”.⁵⁴ Дозвола за обнову стигла је тек три деценије касније, 1842, када је прота Марко Марјановић, руководећи радовима, забиљежио: „Озрен намастир јесте храм светог оца Николаје. И тога се времена обнови намастир. На 1842. започеше мајстори мјесеца јули 27, на свјатог Пантелејмона. Савршише све, изидоше мјесеца октоври 1. ден на Покров Богородичин... (...) И фала Богу (ка)ко смо се есапили нијесмо се напатили, нијесмо много пара потрошили, а нијесмо пара порезивали,

⁵⁰ Имајући у виду да је само пет година прије ове обнове забиљежено постављање новог каменог крста на кубе манастира, претпоставка је да, иако су требињски калуђери несумњиво вршили одређене оправке, забиљежена ријеч „обнова” у овом периоду значила је најприје обнову манастирског братства, док је сам објект већ био функционалан. (Миленко С. Филиповић и Ђоко Мазалић. „Манастир Озрен”. *Сјоменик САН*, бр. 101 (1951): 98)

⁵¹ Љубомир Стојановић, прир., *Стари српски записи и натписи II* (Београд: Српска краљевска академија, 1903), 254.

⁵² Љиљана Шево, „Православни манастири сјеверне Босне – обнове у 19. вијеку”, *Зборник Културно-историјски комплекс Дејилак* (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015): 215.

⁵³ Д. Кашић, *Манастир светог...*, 29–31; Као примјер понашања турских власти, у народу је сачувано предање о муслиману из оближњег села који је са коњем улазио у манастир и пуцао кроз цркву, због чега је, наводно, остао слијеп. (Исто, 31)

⁵⁴ Миленко Филиповић, „Стари српски записи и натписи из североисточне Босне”, *Сјоменик Српске академије наука*, бр. XCIX (1950): 74.

него што је тко од срца ћно уписати драговољно у прилог помоћ за Божји атур.”⁵⁵ Првобитно, манастир није имао звоник. Он је подигнут непосредно након аустроугарске окупације 1878, а 1884. је подигнута „кућа”, односно манастирски конак.⁵⁶ У манастиру је служило више парохијских свештеника из околних села, док се о самим објектима старао „тutor”. Први игуман након обнове постао је Тимотије Витановић, који свједочи да је 1885. манастир „опет насељен” калуђери-ма.⁵⁷

Црква Возућница је обнављана 1856–1859. радном снагом и материјалним средствима које је обезбједио народ из најближе околине, односно пет села са 120 кућа. Све радове који су се могли изводити без мајстора обављао је сам народ. Камен који се носио два-три сата хода носиле су и жене⁵⁸ и старци. Цркву, од тада посвећену Светој

⁵⁵ Исто, 35; Већ 1849. саграђена је манастирска чесма Калуђерица, а са обновом манастирских ћелија 1856. обновљена је и школска дворана и учитељски стан, тако да је поново успостављена просвјетна дјелатност у оквиру манастира. Нови манастирски конак подигнут је 1912. године. Пажљивим држањем архимандрита избјегнуто је страдање у Првом свјетском рату. У међуратном периоду, у манастиру је неколико година боравило сестринство, али услед материјалног назадовања братство се убрзо вратило. До почетка Другог свјетског рата, заслугом способног игумана Данила Билбије, просјечен је пут до Петрова, манастир је препокривен бакром, обновљена је чесма и основано дјечије одмаралиште. Успостављање НДХ је означило почетак страдања Срба на Озрену, па и манастира Озрен. Игуман манастира је одведен у логор па прогнан у Србију, манастир је опљачкан и опустео, а архива и библиотека су уништене. Спорадична обнова је почела послје рата, а први монах је остао у манастиру тек 1957, да би до веће градитељске дјелатности дошло тек седамдесетих година. Након Одбрамбено-отаџбинског рата 1992–1995, манастир доживљава ренесансу како у материјалном, тако и у духовном смислу. (Види: Д. Кашић, *Манастир свейої...*)

⁵⁶ Ђорђе Стратимировић, „О цркви Озренској”, *Гласник Земаљскої музеја*, бр. IV-1 (1892): 68.

⁵⁷ Тимотије Витановић, „Манастир Озрен”, *Гласник Земаљскої музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 1 (1889): 34; Једини монаси који су у овом периоду повремено боравили у манастиру јесу такозване луталице, што је лаички и устаљен назив за калуђере који су из различитих разлога често мијењали мјесто боравка. (Миленко С. Филиповић и Ђоко Мазалић, „Манастир Озрен”, *Сјоменик САН*, бр. 101 (1951): 100)

⁵⁸ Тридесет година након обнове забиљежено је: „То је народ једва дочекао, и то је с таким одушевљењем радио, да причају да ниједан светац није био, да није сво женскиње из реченије села, донијело по камен (тесани) на рамену.” (Љиљана Шево, „Православни манастири сјеверне Босне – обнове у 19. вијеку”, *Зборник Културно-историјски комилекс Дејилак* (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015): 222).

Тројици, освештао је 1865. епископ Висарион.⁵⁹ Деветнаестовјековни градитељи су успјешно имитирали старе мајсторе, па се без писаних записа тешко може утврдити који дио грађевине је из ког периода. У случају манастира Возућица забиљежено је да су од старог манастира сачувани патос и прагови над вратима средње цркве, што значи да су се одржали и зидови висине најмање до два метра, који су били основа за обнову.⁶⁰

Положај манастира Удрима у односу на село био је кључни фактор да не дође до његове обнове. Након вијекова пропадања, рушеvine старог манастира су остале изоловане од кућа па је неколико километара даље, у самом селу Чардак, подигнута нова богомоља посвећена Светом Николи. Нову цркву је освештао дабробосански митрополит Серафим 1768. године. Свештеник Јефто из Возуће је очистио рушеvine Удрима 1875–1876. и увео одржавање молитве на том мјесту сваке године на дан Светог Пантелејмона, на основу чега се може закључити да је и манастир био посвећен том светитељу.⁶¹

Као што је то случај и у другим српским крајевима под турском влашћу, манастири Озрен, Возућица и Удрим су самим својим постојањем, а најприје дјеловањем калуђера, у свом окружењу образовали посебну културну и духовну атмосферу, чиме је сачуван дух Цркве која је током вијекова ратова, промјена система, закона и начина

⁵⁹ Василије Стакић, „О манастиру Возућој”, *Дабро-босански источник*, бр. 21 и 22 (1889): 336–337.

⁶⁰ М. Филиповић, *Манастир Возућа...*, 21; Први звоник и црквено звоно у овом крају подигнути су 1894, а звоно је однијела аустроугарска војска 1917. У међуратном периоду је обновљен звоник и стављен нови, квалитетнији кров. У току Другог свјетског рата, локални жандари новоуспостављене НДХ опљачкали су и оскрнављили цркву, а запаљени су црквена школа и звоник. Звоник је обновљен 1949, али је из естетских разлога срушен 1979, уз одобрење митрополита дабробосанског Владислава. Прикладнији звоник је саграђен 1988. Пад Возуће у Одбрамбено-отаџбинском рату, 10. септембра 1995, донио је велико страдање цркви и народу. Звоник је спаљен, звоно украдено, зидови знатно оштећени, а највеће страдање услиједило је 1997. када је украден бакарни кров а зид још више урушен. Са обновом богомоље кренуло се 2005, а обновљена црква је освештана 2015. (Види: Слободан Лазендић, *Српске православне цркве и манастири на подручју општине Завидовићи* (Бања Лука: Графопапир, 2018))

⁶¹ М. Филиповић, *Манастир Удрим...*, 20–23; Крајем 1992, српско становништво из долине Гостовића је протјерано. Двије деценије након тога, покренута је иницијатива да се манастир обнови. Након добијања потребних дозвола, са обновом се кренуло 2018. (С. Лазендић, *Српске православне...*, 82)

живота остала главни чувар историјског сјећања.⁶² За српски народ, сјећање на династију Немањића било је један од стубова националног идентитета. Државничку и уједињитељску дјелатност родоначелника династије, Стефана Немање, допунио је Свети Сава учвршћујући православље као главни елемент „унутрашњег јединства и народне самосталне цркве, као стожера спољашње државне самосталности”. И када је државне самосталности нестало, Црква је опстала као институција која је држала на окупу цјелокупни српски народ. Житија и легенде о средњовјековним свјетовним и духовним вођама долазили су преко калуђера до ширих народних маса, па и до народних пјевача, који су од њих, „у складу с приликама и потребама народа”, обликовали легенду. На тај начин је, величајући прошлост, Српска црква Немањиће учинила „баштином целог народа”.⁶³

Једно од основних начела српске средњовјековне државе било је очување духовне независности. То се постизало задужбинарском дјелатношћу чији су центри у вријеме губитка политичке независности кључно утицали на опстанак аутентичне српске духовности. И у времену продора ислама кључеви идентитета остали су у манастирима. Чак и у крајевима као што је сјевероисточна Босна, којом је владао само један Немањић, Црква „развија интерес за летописе и родослове ‘српске госпде’ – који поком и колико царствова, обнавља се успоме-на на њих и са народном песмом ствара се њихова славна жива хроника”. У таквој ситуацији, Немањићи су и у овим крајевима запамћени као једини српски владари, док ниједан од Котроманића или других босанских владара, који су знатно дуже владали тим областима, није ушао у народну традицију. Превагу је однијела представа о јединственој и слободној старој српској држави.⁶⁴ Са таквом мишљу, српски народ се истакао као јединствена цјелина у свим крајевима у којима је живио, што је територија знатно већа и од немањићке државе у њеном зениту.⁶⁵ Такво јединство је карактеристично и препознатљиво

⁶² Весна Тукић, „Територијална покретљивост као изазов националног идентитета српског народа: студија манастира Св. Прохор Пчињски”, *Црквене студије*, бр. 16 (2019): 832.

⁶³ Ђуро Бодрожић, „Српски национални идентитет: извори и основи”, *Национални интерес*, бр. 1 (2012): 114–117.

⁶⁴ Исто, 122.

⁶⁵ Примјер за ово јесте карактеристично народно предање о „Проклетој” Јерини које је присутно и у сјевероисточној Босни, што је још један показатељ „учешћа” ових крајева у колективном народном сјећању на личности и догађаје из српског средњег вијека. Забиљежено предање говори да је Јерина са двије сестре по-

вијековима прије националних препорода европских народа, па га и енглески историчар Ерик Хобсбаум дефинише као примјер „прото-нације”, јер је „сећање на краљевство које су Турци поразили сачувано у песмама и епској причи, а можда, што је још ближе суштини, у свакодневним литургијама српске цркве која је канонизовала већину својих владара”.⁶⁶

У народној мисли о Немањићима као градитељима манастира у сјевероисточној Босни с временом су изгубљени просторно-временски оквири, па народ у самом родоначелнику „види оличење целокупног српског ктиторства”.⁶⁷ Народна епска пјесма „Збор зборила господа хришћанска”, коју је Вук Караџић записао од Филипа Вишњића, у складу са тим, Немању представља као ктитора манастира које су подигли његови потомци, али и оних за које ни данас са сигурношћу не знамо чије су задужбине. Свети Сава као наратор у пјесми, набрајајући на шта је „бабо похарчио благо”, између осталог помиње „Возућу крај воде Криваје” и „Озрен цркву насред Босне славне”.⁶⁸ Интересантно је да су у пјесми поменуте само оне цркве које су имале фрескопис, па тако за разлику од Озрена и Возућице⁶⁹ на Удрим не наилазимо.⁷⁰ Манастир Озрен се помиње и у једној мање познатој народној пјесми, забиљеженој у Босанској Крајини, чија је тема опустошени манастир Гомела. Народни пјевач овдје говори о страдању старе манастирске цркве у турским освајањима, и каже: „Упалише Озрен цркву бјелу; На сред Босне земље ојађене.”⁷¹ Могуће је да је ова пјесма настала на основу оне старије коју је Вук записао, али је несумњиво велики значај Озрена као једног од најзначајнијих духовних и културних центара у Босни током XIX и почетком XX вијека. Тако и

дигла три светиње, свака по један манастир – Папраћу, Тавну и Озрен. (Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969), 26)

⁶⁶ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit, stvarnost* (Beograd: Filip Višnjić, 1996), 86.

⁶⁷ Д. Кашић, *Манастири светиої...*, 54.

⁶⁸ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме. Књ. 2: у којој су пјесме јуначке најстарије* (Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1845), 103.

⁶⁹ Фрескопис манастира Возућице у потпуности је уништен. Спорадични фрагменти фресака били су видљиви све до унутрашње обнове и малтерисања манастирске цркве 1859. године (З. Кајмаковић, *Зидно сликарство...*, 309).

⁷⁰ Исто, 154.

⁷¹ К. Ковачевић, „Нешто о манастиру Гомели”, *Дабро-босански истичник*, бр. 10 (1888): 157.

„Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка” из 1925, чији је уредник историчар Станоје Станојевић, биљежи да је у Босни „нај-знатнији манастир Озрен”.⁷²

Владавина краља Драгутина сјевероисточном Босном на прелому XII и XIII вијека, негативски однос према турској власти и представа о немањинској држави као идеалу српске слободе, утицали су на то да се традиција о Драгутиновом задужбинарству утврди током XVIII вијека, а нешто касније нађе и у писаним изворима.⁷³ Када је ријеч о Возући, врло је вјероватно да је народна пјесма коју је Вук раширио најприје дошла до свештеника који су јој придавали велики значај те је убрзо заживјела и у народу. Тако се формирало предање које се савршено уклапало у националне идеале српског народа у долини Криваје.⁷⁴ Жеља да се ктиторство Немањина над манастиром Озрен и писмено потврди утицала је на то да је натпис попа Јакова Марића о патосању цркве током XIX вијека више пута погрешно читан, те је племе попа Јакова умјесто Марић читано као Немањин, док је као година патосања умјесто 1587. виђена 1192, што се прецизно уклапа у народну пјесму, али је ипак посриједи само погрешно тумачење текста.⁷⁵ Предање о манастиру Удрим као задужбини Немањина карактеристично је по именованом, а историјској науци непознатом ктитору, Лази Немагићу (Немањину), „најстаријем од девет браће Немагића”.⁷⁶ Чини се да је ово предање настало као комбинација више познатих народних прича, па је могуће да су у једну личност уклопљени Немањини, кнез Лазар и деветорица браће Југовића.

Народно предање о постанку имена планине Озрен такође може бити везано за Немањине. Главна јунакиња предања јесте краљица Катарина, која је, дошавши на врх Озрена у бијегу, наводно изговорила: „Мили Боже, дивна обазарја”, од чега је настало име Озрен. Још неколико топонима на Озрену везује се за путовање ове краљице Катарине, па тако и највећи врх Остравица, врх Гостиљ, Краљичина вода и село Буковица. Ипак, народна прича не свједочи да ли се мисли

⁷² Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. I књига А–З, s. v. „Босанска православна црква”.

⁷³ М. Цуњак и Д. Радојчић, *Манастир Озрен...*, 29.

⁷⁴ Василије Стакић, „О манастиру Возућој”, *Дабро-босански источник*, бр. 21 и 22 (1889): 337.

⁷⁵ Иларион Руварац, „О натписима у Озренској цркви и о живописцу попу Страхини”, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 4 (1892): 295.

⁷⁶ М. Филиповић, *Манастир Удрим...*, 13.

на Катарину, жену краља Драгутина, али то остаје врло вјероватна опција.⁷⁷ Интересантно је и да је забиљежен пост посвећен Светом Сави, „савинска ефта”, који се постио „по селима око манастира Озрен (...) и у селима Кладањског и Маглајског среза око негдашњих манастира Возуће и Удрима или Гостовића (сада у саставу Дабро-босанске епархије)... (...) Насупрот томе, у селима на десној страни реке Босне (...) нико не пости...” Раширеност и снага култа Светог Саве у овим крајевима могу се довести и у везу са поријеклом становништва Озрена, Возуће и Гостовића, које је већински насељено са подручја Херцеговине и Црне Горе, гдје је култ Светог Саве традиционално био врло јак.⁷⁸ Народна традиција о Немањићима у овим крајевима сачувана је и у архитектонским, стилским и сликарским рјешењима, чиме је далека прошлост остала стално присутна у животу потомака.

Задужбинарска дјелатност чланова династије Немањић у сјевероисточној Босни није потврђена у историјским изворима. Ипак, због чињенице да не постоје ни извори који би са сигурношћу демантовали чврсто укоријењено народно предање, научна расправа на ову тему своди се на логичке претпоставке које по потреби афирмишу једно или друго мишљење. Извјесно је да су манастири Озрен, Возућица и Удрим старији од године свог првог помена, али тешко је дати било какав поуздан и прецизнији закључак о тачном времену настанка. Како су Немањићи постали дио националне свијести овдашњих Срба и прије него што су покренуте расправе на ову тему, мисао о „земљи Немањића” с временом се искристалисала као кључ идентитета озренских, возућких и гостовићких Срба. Несумњиво присуство Немање, Саве, Драгутина и других Немањића у свијести народа у овим крајевима утицало је на то да их народ веже за догађаје око себе, па је тако утврђен посебан узајамни однос између манастира и околног народа.⁷⁹ Заједничка прошлост и предање учинили су да се повезивањем Озрена, Возуће и Удрима, од три географска, створи јединствен културни и духовни простор. У жељи да се разликује

⁷⁷ Т. Максимовић, „Како је постало име 'Озрен'”, *Босанска вила*, бр. 13 и 14 (1899): 190.

⁷⁸ Миленко С. Филиповић, „Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни”, *Брајсџиво: часопис Друштва „Свети Сава”*, бр. 12 (2008): 260–261.

⁷⁹ Д. Кашић, *Манастир светих...*, 54–55.

од етнички хетерогене околине, специфична архитектонска рјешења, народне приче, легенде и обичаји давали су и печат аутентичности идентитета и означавали српски национални карактер земље у долини Спрече, Босне, Криваје и Гостовића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

- Јовановић, Томислав, прир. *Поменик манастира Раче*. Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина, 2005.
- Курусовић, Амина, прир. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Sv. III*. Сарајево: Бошњаčki институт Zürich, Одјел Сарајево: Оријентални институт, 2000.
- Стојановић, Љубомир, прир. *Стари српски записи и натписи I*. Београд: Српска краљевска академија, 1902.
- Стојановић, Љубомир, прир. *Стари српски записи и натписи II*. Београд: Српска краљевска академија, 1903.
- Филиповић, Миленко, прир. „Стари српски записи и натписи из северо-источне Босне”. *Споменик Српске академије наука*, бр. XCIX (1950): 65–95.
- Handžić, Adem, прир. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Sv. I/2*. Сарајево: Бошњаčki институт Zürich, Одјел Сарајево: Оријентални институт, 2000.
- Šabanović, Hazim. „Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine”. U *Kanuni i Kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Уредници: Branislav Đurđev, Nedim Filipović i Hamid Hadžibegić, 19–33. Сарајево: Veselin Masleša, 1957.

Монографије

- Данило II. *Животи краља и архиепископа српских*. Београд: Српска књижевна задруга, 1935.
- Ђукановић Миленко и Новак Демонић Озренски. *Озрен, Возућа и Гостовић: завичајни албум у ријечи и слици*. Београд: Свет књиге, 1998.
- Јанковић, Марија. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига: Историјски институт, 1985.
- Кајмаковић, Здравко. *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1971.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. 2: у којој су пјесме јуначке најстарије*. Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1845.

- Кашић, Душан. *Манастир свейої Николе Озрен*. Тузла: Епархијски управни одбор, 1982.
- Лазендић, Слободан. *Српске православне цркве и манастире на подручју оштинине Завидовићи*. Бања Лука: Графопатир, 2018.
- Мршић, Јелена. *Северна Босна 13–16. век*. Београд: Историјски институт, 2008.
- Нилевић, Борис. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1990.
- Пејић, Ранко. *Срби на Озрену и Возући: живој и сипрадања*. Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998.
- Филиповић, Миленко С. *Манастир Угрим или Госиовић у Босни*. Скопље: Јужна Србија, 1940.
- Филиповић, Миленко С. *Манастир Возућа у Босни*. Скопље: Јужна Србија, 1940.
- Filipović, Milenko S. *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969.
- Hobsbaum, Erik. *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 1996.
- Цуњак, Млађан и Данило Радојчић. *Манастир Озрен и нека кључна ишћања из ишћорије босанске цркве*. Озрен: Манастир Озрен: Српска краљевска академија научника и уметника, 2016.
- Ђоровић, Владимир. *Хисћорија Босне. Књ. 1*. Београд: Српска краљевска академија, 1940.
- Шево, Љиљана. *Православне цркве и манастире у Босни и Херцеговини до 1878. године*. Бања Лука: Град: Глас српски, 2002.
- Шупут, Марица. *Сйоменици српскої црквеної ірадиїељсїва, XVI–XVII век*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности: Републички завод за заштиту споменика културе; Нови Сад: Матица српска; Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 1991.

Радови из часописа и зборника радова

- Бодрожић, Ђуро. „Српски национални идентитет: извори и основи”. *Национални инћерес*, бр. 1 (2012): 111–129.
- Витановић, Тимотије. „Манастир Озрен”. *Гласник Земаљскої музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 1 (1889): 32–38.
- Ђукић, Весна. „Територијална покретљивост као изазов националног идентитета српског народа: студија манастира Св. Прохор Пчињски”. *Црквене сћудје*, бр. 16 (2019): 831–843.
- Kajmaković, Zdravko. „Око problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoј Bosni”. *Naše starine*, br. 13 (1972): 149–170.
- Красић, Владимир. „Опис манастира Ораховице (Прилог к историји српске цркве)”. *Лейойис Маїице српске*, бр. 3 (1885), 61–86.

- Мазалић, Ђоко. „Кратак извјештај о испитивању старина цркава манастира Озрен, Тамне, Папраће и Ломнице”. *Гласник Земалској музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 50 (1938): 95–109.
- Мишлицки, Тања. „Кијевци – насеље код Градишке са археолошким налазиштем Манастириштем”. *Демографија – међународни часопис за демографска и осјетљива друштвена истраживања*. Књ. 7 (2010): 189–198.
- Nilević, Boris. „О postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu”. *Historijska traganja*, br. 5 (2010): 81–87.
- Руварац, Иларион. „О натписима у Озренској цркви и о живописцу попу Страхини”. *Гласник Земалској музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 4 (1892): 293–301.
- Филиповић, Миленко С. „Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни”. *Брајсво: часопис Друштва „Свети Сава”*, бр. 12 (2008): 253–261.
- Филиповић, Миленко С. и Ђоко Мазалић. „Манастир Озрен”. *Споменик САН*, бр. 101 (1951): 89–123.
- Красић, Владимир. „Опис манастира Ораховице (Прилог к историји српске цркве)”. *Летопис Мајнице српске*, бр. 3 (1885), 61–86.

Периодика

- Босанска вила – Сарајево, 1899.
- Босанско-херцеговачки летописник – Сарајево, 1898.
- Годишњица Николе Чубића – Београд, 1878.
- Дабро-босански летописник – Сарајево, 1888, 1889.

Енциклопедијски чланци

- Грујић, Р. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. I књига А–З*. Загреб: Библиографски завод, 1925.
- Окић, Милијана. *Енциклопедија Републике Српске. 2 В–Г*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2018.

Интернет сајтови

- „Veliko arheološko otkriće kod Zavidovića”, видео-запис, објављено 21. 8. 2020, https://www.youtube.com/watch?v=gSC_n64UN68.
- Кременовић, Младен. „Духовни светионик на падинама Озрена”. *Политика*, 24. 4. 2022. https://www.politika.rs/scc/clanak/505720/Duhovni-svetionik-na-padinama-Ozrena?fbclid=IwAR1ehEaFo5N14VxA9rK4KFehnPhL4b_siPUuhx_jGsDrRKEbTvB8StO_AIM

MONASTERIES OZREN, VOZUĆICA AND UDRIM – WITNESSES OF SERBIAN IDENTITY

Summary: *For centuries the monasteries of St. Nicholas on Ozren, the Holy Trinity in Vozuća and St. Panteleimon in Gostović have been spiritual, cultural and educational centers around which the Serbian people of this region gathered. Throughout numerous periods of suffering during the centuries of occupation the existence of these churches was a key factor in the survival of the Serbian people and the preservation of their national and religious identity in the valleys of the rivers Spreča, Bosna, Krivaja and Gostović. In many ways these monasteries share common past. One of its most important elements is the strong folklore about the Nemanjić dynasty as endowers and rulers of these areas. The idea of “the land of Nemanjić” was a key segment of national consciousness on the basis of which these Serbian regions resisted everything that threatened their identity. In this paper, using relevant historiographical and ethnological literature, inscriptions of periodicals from the XIX century, interviews and videos, I analyzed the past of these monasteries, common elements of their existence, with special emphasis on their importance for strengthening and preserving Serbian national identity.*

Key words: Ozren, Vozućica, Udrim, monastery, Nemanjići.